

Gyene Pál

A NEMZET- ÉS ÁLLAMÉPÍTÉS PERSPEKTÍVÁI A POSZT-SZOVJET KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

A tanulmány az öt posztszovjet közép-ázsiai köztársaság (Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán) politikai rendszerének fejlődéséről ad képet. A nemzet és államépítés a posztszovjet Közép-Ázsia országaiban egy mindmáig lezáratlan folyamat. Bár a térségben a nyílt államközi fegyveres konfliktusokat mindezidáig sikerült elkerülni, a közép-ázsiai társadalmak multietnikus realitása és a szubnacionális identitások virulens volta miatt a fiatal köztársaságokat belülről súlyos interetnikai és intraetnikai konfliktusok feszítik. A térség politikai rendszereit, a szovjet korszak nomenklátúra elitjeinek hatalmi folytonossága, a politika alacsony fokú intézményesültsége valamint a személyközpontú politikai kultúra jellemzi. A hasonló adottságokból fakadóan a vizsgált öt politikai rendszer fejlődése az elmúlt húsz évben alapvetően hasonló pályán mozgott. A „standard közép-ázsiai” modelltől a kilencvenes években bukott állammá vált Tádzsikisztán, az utóbbi években pedig a térség államai közül egyedülként parlamentáris kormányformára áttérő Kirgizisztán fejlődése mutat divergenciát.

The present study gives an overview of the political system development of the five post-Soviet Central-Asian republics (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan). The nation and statebuilding in the countries of the post-Soviet Central-Asia is a process that has not been finished so far. Although open interstate armed conflicts in the region could be successfully avoided so far, due to the multi-ethnic reality of the Middle-Asian societies and the vigorous nature of subnational identities, the young republics are stressed by serious internal interethnic and intraethnic conflicts. The political systems of the region can be characterized by the continuity in power of the nomenclature élite of the Soviet era, the low level of institutionalizing of politics, as well as person-centred political culture. As a result of the similar features, the development of the examined five political systems basically has followed a similar path in the past twenty years. Divergence from the “standard Central-Asian model” has been shown by the developments of Tajikistan that became a fallen state in the nineties, and in the recent years Kyrgyzstan that was the only among the states of the region which changed to the parliamentary government form.

Jelen tanulmány célja, hogy vázlatos áttekintést adjon a volt Szovjetunió öt közép-ázsiai utódállamának (Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán) a függetlenség elnyerése (1991 második fele)¹ óta eltelt mintegy húsz évről. Az öt szóbanforgó ország több szempontból is megfelelő alapot kínál egy elsősorban politológiai - tranzitológiai szempontú összehasonlító elemzés számára. Földrajzilag jól körülhatárolható régióban fekvő, egymással határos országokról van szó, amelyek ráadásul hasonló kulturális-civilizációs háttérrel bírnak. A térség társadalmi speciálisan közép-ázsiai perzsa-török civilizációs örökség hordozói, vallásukat tekintve pedig többségileg a szunnita-izlám követői. A szovjet korszakban a SZU tagköztársaságaként igen hasonló társadalmi-gazdasági fejlődési modellt kényszerítettek rájuk, mindezek következtében független államként is igen hasonló társadalmi-gazdasági problémákkal kell megküzdeniük.

Figyelemre méltó továbbá az, hogy miként annak idején Közép-Ázsia térségét erőszakkal hódította meg és olvasztotta magába a cári birodalom illetve a Szovjetunió, úgy a SZU felbomlásakor a független államiságot is – némileg abszurd módon – akarataik ellenére nyerték el a poszt-szovjet Közép-Ázsia országai. A *peresztrojka* ill. *glasznosztj* időszakában a SZU öt közép-ázsiai tagköztársaságában, bár etnikai feszültségek a felszínre törtek, de eltérően a balti vagy éppen a kaukázusi államoktól, nem bontakoztak ki nagyszabású nemzeti függetlenségi mozgalmak. A közép-ázsiai köztársaságokat vezető pártelitteket pedig kimondottan félelemmel töltötték el a SZU felbomlásának várható következményei, és szinte az utolsó pillanatig az Unió fenntartása mellett szálltak síkra.² „*Mi nem ünnepelelünk, hanem gyászolunk*” – nyilatkozta december 12-én Asgabatban, pár nappal a FÁK alapító szerződésének aláírása előtt a türkmén külügyminiszter. [RASHID, 1994. 4.]

A SZU egykori tagköztársaságai, amelyeket azért hozta létre, hogy a szovjet etnoföderalizmus logikájának megfelelően egy adott tituláris nemzetiségnek a kulturális önrendelkezés meghatározott fokát biztosítsák, nem pedig azért, hogy egyszer majd ténylegesen is önálló államként funkcionáljanak, hirtelen valóban autonóm politikai rendszerként és nemzetközi aktorként kellett helytálljanak. Ez messze a legnagyobb kihívást a közép-ázsiai köztársaságok számára jelentette, amelyek a szovjet uralom évtizedeiben ugyan szert tettek az önálló nemzeti lét és államiság bizonyos attribútumaira, ugyanakkor a valódi nemzeti és állami múlt semmiféle, mégoly korlátozott tapasztalatával sem rendelkeztek.

A nemzetépítés kihívása

Bár nem olyan gyakran hangoztatott tény, mint pl. az afrikai országok esetében, de ettől még meghatározó jelentőségű, hogy a Szovjetunió mind az öt vizsgált tagállama tulajdonképpen *mesterségesen kreált* entitásként jött létre. A SZU megszületésekor a birodalom szláv és kaukázusi népei már erőteljes nemzeti öntudattal bírtak, Közép-Ázsiában

ugyanakkor szteppvidéki és sivatagi nomádok körében alapvetően a szubnacionális törzsi és klán identitások voltak a meghatározóak, míg Turkesztán letelepült városi ill. paraszti népessége egy sajátosan kétnyelvű, türk-perzsa civilizációs közegben élte mindennapjait, így hagyományosan itt sem az etnikai hovatartozás volt a politikai közösség szervezőelvé. A nemzeti identitások gyengeségének illetve teljes hiányának köszönhetően a szovjet hatóságok Közép-Ázsiában a szokásosnál is szélesebb mozgásteret élvezve járhattak el a territoriális igazgatás kereteinek kialakítását is meghatározó „etnikai mérnökösködés” során. Közép-Ázsiában a modern értelemben felfogott nemzeti identitások (pl. kirgiz, üz-bég, tádzsik stb.) is tulajdonképpen a szovjet uralom évtizedeinek termékei. Ugyanakkor a territoriális autonómiák fokát és határait megállapító döntésekben – éppen a közép-ázsiai nemzetfejlődés kevésbé előrehaladott mivolta okán – szükségszerűen sok volt az önkényes vagy éppen az „oszd meg és uralkodj” elvét erősítő elem. Így tehát sok esetben nem voltak tekintettel az itt létezett korábbi államalakulatokra (Buharai Emírség, Khívai kánság, stb.) és etnikai viszonyokra (így többek között: a lényegében azonos nyelvű kazahok és kirgizek kettéválasztása, az elsősorban perzsa nyelvű és kultúrájú „tádzsik történelmi városok” – mint pl. Szamarkand – Üzbegisztánhoz csatolása, stb.). De sokszor még a nyilvánvaló földrajzi realitásokat sem vették figyelembe (pl. a Fergána medence felosztása három állam között). Tehát olyan történelmi előzmények nélküli, mesterséges egységek jöttek létre, amelyek kizárólag a címzett nemzetiség kulturális önrendelkezését voltak hivatva elősegíteni, ugyanakkor ténylegesen soknemzetiségű jellegüket a szovjet uralom évtizedeiben még nagyarányú szláv betelepülés is fokozta.

A közép-ázsiai társadalmak jellemzően multietnikus realitása, valamint a bizonyos társadalmakban a szubnacionális (törzsi, regionális) identitások erőssége miatt „...*a nemzetépítési folyamat folytatása és lezárása a frissen függetlenné vált köztársaságok legfontosabb belpolitikai agendája maradt*”. [DOBROVITS, 2011. 8.] A nemzetépítési folyamat egy ilyen multietnikus közegben szükségképpen konfliktusokat gerjeszt, és bár a Kaukázus térségével összehasonlítva az állami függetlenség elnyerése a közép-ázsiai régióban relatíve békésen ment végbe, ám a fegyveres konfliktusok a poszt-szovjet Közép-Ázsia államait sem kerülték el. Az etnikai konfliktusokra meglátásom szerint már csak azért is érdemes kiemelt figyelmet fordítani, mivel ezek gyakorisága és volumene (vagy éppen hiányuk) az egyes államokban zajló nemzetépítési folyamat (egyébként igen nehezen mérhető) sikerességének illetve sikertelenségének talán leginkább objektív indikátorai.

Mehrdad Haghayeghi három szintet különít el a közép-ázsiai térség etnikai-regionális konfliktusainak elemzése során [HAGHAYEGHI, 1997. 165-201.]:

Államok közötti összeütközések: A Kaukázus térségében kirobbant államközi összeütközésekhez (azeri-örmény háború 1991-1994, grúz-orosz háború 2008) hasonló nyílt fegyveres konfrontációt Közép-Ázsiában napjainkig legalábbis sikerült elkerülni. Ugyanakkor

a harmincas évek sok szempontból önkényes és igazságtalan territoriális delimitálásainak köszönhetően a térség államainak viszonya etnikai indíttatású ill. irredenta konfliktusokkal terhes. A régió mezőgazdaságilag legértékesebb területeit benépesítő és egyben legnagyobb lélekszámú etnikumának a jelenleg mintegy 30 milliós üzbég közösség tekinthető, amelynek a szovjethatalom is egyfajta regionális vezető szerepet szánt. [MELVIN, 2000. 92.] Így az Üzbég SZSZK-hoz csatoltak olyan, többségében perzsa nyelvű és a tádzsik kultúra centrumának számító ősi városokat, mint Szamarkand vagy Buhara. Ezzel szemben a Tádzsik SZSZK a buharai emirátus egykori keleti perifériájának számító ritkán lakott hegyvidéket foglalta csak magában. Napjainkban a 28 milliós Üzbegisztán a térség legnépesebb és katonailag is legerősebb állama. Az összes Üzbegisztánnal szomszédos államban él üzbég kisebbség, számbelileg a legjelentősebb Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban (valamint természetesen Afganisztánban, amely ország azonban nem képezi kutatásom tárgyát). Üzbegisztán éppen ezért az említett államokkal szemben területi követeléseket fogalmaz meg ill. az üzbég kisebbség érdekeire és védelmére való hivatkozás igen gyakori érv Üzbegisztán regionális hegemonia törekvéseinek érvényesítésekor (amit talán a tádzsik polgárháborúba való 1992-es üzbég katonai beavatkozás példáz legjobban). Üzbegisztánban is élnek természetesen kisebbségek, elsősorban szlávok és tádzsikok. A tádzsik „történelmi városokra” Buharára és Szamarkandra vonatkozó tádzsik irredenta követelések Tádzsikisztán katonai gyengesége miatt azonban nem jelentenek reális fenyegetést Üzbegisztánra nézve. Hasonlóan kisebb jelentőségű határviták egyébként a térség szinte összes országa, így Kazahsztán-Üzbegisztán, Türkmenisztán-Üzbegisztán stb. vonatkozásában fennállnak.

Államokon belüli inter-etnikai konfliktusok: A poszt-szovjet Közép-Ázsia fegyveres konfliktusai jellemzően *államokon belüli* konfliktusok. A peresztrojka és a függetlenség elnyerésének időszakában szinte valamennyi vizsgált államban sor került etnikai zavargásokra: így 1986-ban Alma-Atában a szlávok ellen, 1989-ben Üzbegisztánban a (még a negyvenes években a Kaukázusból erőszakkal áttelepített) ún. mesketi törökök ellen, a legsúlyosabbak pedig 1990-ben és 2010-ben Kirgíziában az üzbégek ellen, amelyek eredményeképpen többszázezer üzbég etnikumú lakos kényszerült otthonának elhagyására. Az etnikai konfliktusok potenciális fenyegetése sok szakértő szerint Kazahsztánban a legnagyobb. Itt ugyanis nemcsak regionális ill. etnikai-nyelvi különbségek feszítik belülről a társadalmat: a kazahok és szlávok közötti különbözőség ennél mélyebb kulturális-vallási törésvonalat képez. Az összes közép-ázsiai országban élnek szláv (többnyire orosz) kisebbségek, számarányuk Kazahsztánban azonban még napjainkban is meghaladja a 25%-ot [OLCOTT, 2010. 293.], ráadásul jól körülhatárolható regionális tömbökben csoportosulnak az ország északi részén. Nurszultan Nazarbajev elnök kormányzása során egyik leggyakrabban hangoztatott érve a demokráciával szemben az volt, hogy a versengő választások csak kieleznék a kazahok és oroszok közötti konfliktusokat és polgárháborúba sodorhatnák az országot.[OLCOTT, 1997. 233.]

Államokon belüli intra-etnikai konfliktusok: A közép-ázsiai nemzetfejlődés mesterséges, szervesen mivolta miatt egyes országokban az etnikai-nemzeti identitásoknál jóval erőteljesebb a lokális, törzsi és regionális identitások szerepe. Az izolált Türkmenisztán belső társadalmi és politikai törésvonalairól igen kevés megbízható információ áll rendelkezésünkre, de a törzsi identitások valószínűleg napjainkban is erős szerepet játszanak. Szaparmurat Nyijazov „Türkmenbasi” is több ízben a törzsi szétagoltság potenciális fenyegetésével indokolta a sajátos türkmén „egypárti demokrácia” (azaz pártállami diktatúra) fenntartását. [OCHS, 1997. 317.] A poszt-szovjet közép-ázsiai térség legnagyobb volumenű fegyveres konfliktusa alighanem az 1992-97 között dúló tádzsik polgárháború volt. A nyugati szakirodalom értékelése szerint Tádzsikisztán a '90-es években egyike lett a „bukott államoknak”, a domináns narratíva pedig a konfliktus számos dimenziója közül – posztkommunisták vs. rendszerváltók; szekulárisok vs. iszlamisták – annak regionális meghatározottságát hangsúlyozza, a fegyveres összecsapások kirobbanásának fő okaként az egyes régiókhoz kötődő klánoknak az államhatalom ellenőrzéséért folytatott rivalizálását jelöli meg. [HEATHERSHAW, 2009. 20.]; [JONSON, 2006. 42.]; [ROY, 2001. 23.] Ugyanakkor, mint Akiner és Barnes felhívják rá a figyelmet, a konfliktust mégsem jellemezték szeparatista tendenciák, annak dinamikája inkább az államhatalom egésze feletti ellenőrzésért ideológiai alapon vívott polgárháborúkéval mutat rokonságot. Ezzel együtt azt ők is elismerik, hogy bár a polgárháborút ideológiai alapon szerveződött pártok vívták az államhatalom feletti ellenőrzésért, ugyanakkor a tádzsik pártrendszer sajátossága volt, hogy a pártok és milíciáik támogatói bázisa elsősorban regionális alapon rekrutálódott. [AKINER – BARNES, 2001. 17.] A tádzsik mellett napjainkban talán a kirgiz belpolitikának a legerősebb a regionális meghatározottsága [HAGHAYEGHI, 1997. 199.], A 2005-ös és 2010-es politikai zavargások pedig – úgy tűnik – nem csak az etnikumok közötti, hanem a regionális ellentéteket is felerősítették. A 2010-es forradalom után bevezetett parlamentáris kormányformával szemben támasztott legfőbb elemzői aggodalom is abban foglalható össze, hogy ahol az ideológiai alapú pártpolitikizálás társadalmi beágyazottsága igen gyenge, ott vajon a pártok közötti nyílt versenynek nagyobb teret engedő parlamentáris kormányzás nem fogja-e az országon belüli regionális törésvonalak végletes kiéleződését eredményezni? Eredményezheti-e a kilencvenes évek tádzsik „forgatókönyvének” megismétlődését Kirgizisztán utóbbi években tapasztalható destabilizálódása, azaz van-e realitása Kirgizisztán bukott állammá válásának?

Az államépítési folyamat jellemzői

A vizsgált országok politikai rendszereinek működése igen sok hasonló vonást és párhuzamos tendenciát mutat. Ezekből a mintáktól jelentősebb mértékben a kilencvenes években Tádzsikisztán, míg napjainkban Kirgizisztán fejlődése divergál. A közép-ázsiai politikai rendszereket általánosan jellemző vonások meglátásom szerint a következők.

Személyi és szervezeti kontinuitás a szovjet korszakkal: Az összes vizsgált állam – kivétel nélkül – meghatározó jellemzője, hogy az egykori szovjet párteltek mind a mai napig

megőrizték politikai és gazdasági vezető szerepüket. „*Hatalomgyakorlásuk alapvető vonása az állagmegőrzés, módja pedig az egyes regionális („törzsi, nemzetségi”) elit-csoportokkal, illetve a megmaradt szovjet-orosz technokráciával és katonai elittel való kiegyezés.*” [DOBROVITS, 2011. 8.] Kazahsztánban és Üzbegisztánban a tagköztársaság korábbi pártvezetői ülnek az elnöki székben. Tádzsikisztánban Emomali Rahmon (korábban Rahmonov) 1994 óta tölti be az elnöki pozíciót, azonban előtte is a szovjet nómenklátúra elit tagjai közé tartozott (korábban mint kolhoz elnök, majd 1990 óta aktív politikusként is). Kirgizisztánban, bár a függetlenség elnyerése óta két forradalom is lezajlott (2005 és 2010), az ennek nyomán hatalomra kerülő vezetők (Kurman Bakijev elnök vagy *Roza Otunbajeva* ideiglenes államfő) szintén az egykori nómenklátúra elit tagjai voltak. Gurbanguli Berdimuhamedov türkmén elnök, bár a többi közép-ázsiai vezetőnél fiatalabb, Szaparmurat Nyijazov örököséeként, mégis a nómenklátúra elit embeérének tekinthető. [DOBROVITS, 2011. 9.] A nyilvánvaló személyi folytonosság mellett a hatalmi struktúrák szervezeti kontinuitása is megfigyelhető a vizsgált államok többségében: Türkmenisztánban, Üzbegisztánban és Kazahsztánban az adott tagköztársaság kommunista pártját rendszerint legfeljebb csak átnevezték, de immár „elnöki pártokként” személyi állományuk, szervezeti struktúrájuk és hatalmi monopóliumuk alapvetően változatlan maradt. Az állami erőszakszervezeteket (hadsereg, belügyi alakulatok, titkosszolgálatok) hasonló személyi és szervezeti folytonosság jellemzi. Azok az államok pedig, ahol ez a kontinuitás akár időlegesen is megbomlott (Kirgízia, Tádzsikisztán), politikailag jelentős mértékben instabilizálódtak.

Az informális „klán” struktúrák meghatározó szerepe: A közép-ázsiai szovjet utódállamok politikai berendezkedésének szintén kivétel nélkül meghatározó vonása, hogy a politika intézményesültségi szintje valamennyi vizsgált országban igen alacsony. Pontosabban, megfigyelhető az alkotmányos intézményi és az informális regionális-családi kötődésű, ún. „klán” struktúrák párhuzamossága, sőt ez utóbbiak dominanciája az előbbieket felett a gyakorlati politikai döntéshozatal során. A vizsgált országokban az alkotmány által garantált hatalommegosztás a főbb államhatalmi intézmények között a gyakorlatban rendszerint nem érvényesül, informális érdekcsoportok tartják ellenőrzésük alatt az államigazgatást illetve az állami erőszakszervezeteket. Még azokban az államokban is, ahol létezik valamiféle politikai pluralizmus ill. valódi versengés zajlik a pártok között – mint például Kirgíziában vagy jóval korlátozottabban Tádzsikisztánban –, ott is megfigyelhető, hogy a pártok nem ideológiai alapon különülnek el egymástól, hanem tulajdonképpen regionális kötődésű érdekhálózatok egyfajta „fedőszervezeteiként” funkcionálnak. A klánoknak a poszt-szovjet közép-ázsiai országok politikai életében játszott meghatározó szerepére számos szerző felhívja a figyelmet [RASHID, 1994. 232–252.]], [OLCOTT, 2005. 206–245.]. Khalid szerint ugyanakkor a klán terminus használata félrevezető lehet, mivel óhatatlanul a premodern törzsi viszonyokkal kapcsolatos asszociációkat kelt, miközben valójában a szovjet korszak viszonyai között kialakult, a patrónus-kliens logika alapján működő vertikális érdekhálózatokról van szó, amelyeknek szerveződésé-

ben természetesen a családi és regionális kötődéseknek is szerepe lehet, de jellemzően a gazdasági és politikai kapcsolatok sokkal inkább meghatározóak. [KHALID, 2007. 90.] A „klán alapú politizálás” természetesen a melegágyát képezi a közép-ázsiai társadalmakban a brezsnyevi időszak óta általános jelenlévő, de a függetlenedés óta jellemzően tovább erősödött korrupciónak is. [DOBROVITS, 2011. 9.]

Elnöki túlhatalom: Alkotmányos berendezkedésüket tekintve a vizsgált államok – a parlamentáris kormányformára 2010-től áttérő Kirgizisztán kivételével – a végrehajtó hatalmi ág túlsúlyával jellemezhető prezidenciális köztársaságok. A törvényhozást illetve a pártrendszert is az elnöki pártok dominanciája jellemzi. A nagyfokú elnöki hatalomkoncentráció megvalósulását az alkotmányos kereteken túl a közép-ázsiai társadalmak politikai kultúrájának – nyugati szemszögből nézve sok tekintetben primitívnek ható – személyközpontú jellege is elősegíti. Számos vélemény szerint éppen ezért rejti magában a politikai rendszer destabilizálódásának igen komoly veszélyét a több országban is elkerülhetetlenül közelgő politikai generációváltás.

Ugyanakkor a térség tanúja volt már sikeres elnöki utódlásnak: Türkmenisztánban a sztálinista típusú személyi kultusz által övezett és uralmának vége felé mind szürreálisabb intézkedéseket hozó Szaparmurat Nyijazov „Türkmenbasi” elnök váratlan halála után – a türkmén politikai rendszer extrém mértékű személyközpontúsága dacára – az elnöki utódlást, sok elemző várakozásával szemben, meglepően zökkenőmentesen sikerült levezényelni. Az új elnök Gurbanguli Berdimuhammedov – korábban egészségügy miniszter Nyijazov kormányában – hatalmának szilárdságát jelzi, hogy már két alkalommal, 2007-ben és 2012-ben is elnökké választották.

Üzbegisztánban is az utódlás kérdése válhat a diktatúra fennmaradásának legkeményebb próbakövévé: Iszlám Karimov elnök személyközpontú rendszerében komoly problémát jelent, hogy az idősödő elnöknek nincs egyértelmű utóda. Egyes elemzők szerint a közeljövőben Üzbegisztán lehet az egyik olyan ország, ahol az esedékes politikai generációváltás a demokratikus követelések felerősödéséhez, és akár a közel-keleti „arab tavasz” eseményeihez hasonló zavargásokhoz vezethet. Kazahsztánban a gazdasági nyitást nem követték politikai reformok, sőt az utóbbi években itt is felerősödtek a politika személyközpontú tendenciái, ráadásul Kazahsztánban 2007 és 2012 között tulajdonképpen effektíve egypártrendszer alakult ki. [FREEDOM HOUSE, 2010. 251.] Kérdéses, hogy az itt is egyre aktuálisabbá váló elnöki utódlás kérdését hogyan fogja majd kezelni az üzbeignél technokratábbnak tartott kazah rezsím. A türkmenisztáni rezsím politikai utódlás során tanúsított szilárdsága mindenesetre óvatosságra intheti mindazokat az elemzőket, akik a térség többi autoriter rezsímje – mindenekelőtt Kazahsztán és Üzbegisztán – kapcsán a jelenleg hivatalban lévő elnökök halála esetére elkerülhetetlen politikai földindulást prognosztizálnak.

Tádzsikisztánban a polgárháborút követő konszolidáció egyben Emomali Rahmon (korábban Rahmonov) elnök diktatórikus hatalmának megszilárdulását jelentette. Az 1990-es évek teljes államkudarcát okozó polgárháborúja után, tehát a 2000-es évtizedtől kezdve a tádzsik politikai rendszer fejlődése is konvergenciát mutat a fentiekben tárgyalt három rezsimével, ami azt jelenti, hogy a politikai stabilitás „árát” itt is a fokozódóan autoriter jellegű hatalomgyakorlás képezi.

Komparatív elemzésünk a politikai intézményrendszer szempontjából „deviáns esetét” jelenleg Kirgizisztán képezi. Igaz, Kirgízia sem tekinthető konszolidált demokráciának, de az autokrata hatalomgyakorlás szempontjából az utóbbi években kétségkívül sokkal instabilabbnak bizonyult, mint a többi vizsgált ország: 2005-ben az ún. tulipános forradalom döntötte meg a „mérsékelt” autokratának tartott, oroszbarát Aszkar Akajev elnök uralmát. Utódja, a déli országrészből származó Kurman Bakijev azonban még elődjénél is jóval diktatórikusabb hajlamú vezetőnek bizonyult. 2010-ben végül őt is forradalmi zavargások kényszerítették távozásra, ennek nyomán pedig az országban a közép-ázsiai államok közül elsőként és eddig egyedülként, parlamentáris kormányformát vezettek be. A parlamentáris kormányzati rendszer bevezetésének legfőbb indokaként az az érv szolgált, hogy a prezidenciális berendezkedés túlzott elnöki hatalomkoncentrációt tesz lehetővé, ily módon maga is az egyik okozója a diktatórikus tendenciáknak. Véleményem szerint azonban erősen kérdéses, hogy a parlamentáris kormányzásra való áttérés valóban a demokratikus konszolidációt szolgálja-e majd, vagy éppen további instabilitás forrásává válik. Ehelyett elég talán csak a kérdés azon aspektusára utalni, hogy stabil parlamentáris kormányzáshoz mindenekelőtt szükség van valódi, társadalmilag jól beágyazott politikai pártokra (mivel a végrehajtó hatalom gyakorlása alapvetően a parlamentben többséget birtokló párt/pártok támogatásához kötött). Kirgizisztánban azonban a pártosodási penetráció foka igen alacsony: Eugene Huskey kimutatása szerint a kilencvenes években a kirgiz parlamenti képviselők kevesebb, mint egyharmada kötődött politikai pártokhoz [HUSKEY, 1997. 263.], a pártok pedig maguk is jobbra regionális ill. klán kötődések alapján szerveződnek. Ráadásul, az új kirgiz alkotmányos szabályozás egy nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló megkötést tartalmaz: egyetlen párt sem szerezhethet meg 65 mandátumnál többet a 120 tagú törvényhozásban, még akkor sem, ha a szavazatok alapján ez megilletné. A jelenlegi kirgiz szabályozás tehát a gyakorlatban nagyon megnehezíti az egypárti kormányzás lehetőségét és a szükségszerűen instabilabb koalíciós kormányzást teszi csak lehetővé. A kirgiz „parlamentáris kísérlet” tapasztalatainak elemzésére a térséggel foglalkozó szakértőknek mindenképpen érdemes kiemelt figyelmet fordítaniuk.

A politikai iszlám marginális szerepe: Végezetül nem feltétlenül valódi jelentőségük okán, de a nyugati szakirodalom egy része által rájuk fordított kiemelt figyelem miatt [RASHID, 2002]; [KHALID, 2007]; [HAGHAYEGHI, 1997; 71–101.] szükséges még kitérnünk a vizsgált államokban jellemzően illegálisba kényszerített iszlamista mozgalmak illetve militáns dzsihadista szervezetek problémájára is. Kazahsztánban és

Kirgizisztánban szerepük egyelőre teljességgel marginálisnak tekinthető, mint ahogyan nincs tudomásom jelentősebb – még csak illegális – iszlamista szervezetről sem a politikai pluralizmust minden formáját elfojtó Türkmenisztánban. A tádzsik polgárháború idején az Egyesült Tádzsik Ellenzék táborában kétségkívül megnőtt az iszlamista radikálisok befolyása, és mind a mai napig Tádzsikisztánban működik a régió egyetlen legális iszlamista pártja, az IÚP. Ennek ellenére, az elemzők értékelése szerint az iszlamisták társadalmi támogatottsága a polgárháború lezárulása óta alapvetően hanyatlóban van. [RASHID, 2002. 112-113.] Jelenleg az iszlamista mozgalmak aktivitásának elsősorú terepe egyértelműen a Fergána medence régiója. Ugyanakkor nehezen felmérhető, hogy például az üzbégek esetleges jövőbeni – például utódlási konfliktusok miatt bekövetkező – instabilizálódása nyomán ezek az egyelőre meglehetősen szétaprózott csoportosulások mekkora erőt lennének képesek mozgósítani.

Gazdasági és nemzetközi környezet

Bár mint a fentiekben már jeleztem, a tanulmány célja összehasonlító kutatás keretében elsősorban az egyes közép-ázsiai államok politikai struktúráit és folyamatait tekintve azok „belső” meghatározottságainak feltárása, ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a vizsgált államok természetesen nem „légüres térben” léteznek. A politikai rendszereik fejlődésére a gazdasági környezetnek és a nemzetközi szereplőknek is ráhatása van.

Mind az öt ország szovjet típusú tervgazdasági szisztémát örökölt, azonban azt is fontos kihangsúlyozni, hogy ezeknek az országoknak a Szovjetunió belül is elsősorban a szláv területeken fekvő ipari centrumok nyersanyagokkal (pl. szénhidrogének, gyapot stb.) történő ellátása volt a feladata. Tehát tipikus gyarmati jellegű periferiális fejlődést kényszerítettek rájuk. Exportjukban napjainkban is szinte kizárólagos szerephez jutnak a nyerstermékek, míg az iparcikkeket importálniuk kell. Gazdaságuk tehát meglehetősen konjunktúra-érzékeny, infrastruktúrális adottságaiknál és az alkalmazott technikai standartoknál fogva pedig erőteljesen kiszolgáltatott Oroszországnak. A közép-ázsiai országok emellett permanens tökehiánnyal küzdenek, a külföldi (elsősorban nyugati) tőkebefektetések mértéke, még a stratégiai jelentőségűnek minősíthető szénhidrogén szektorban is elmaradt a várttól.

Ennek ellenére, a vizsgált országok gazdasági helyzetében napjainkban nagyobb divergencia mutatkozik, mint politikai berendezkedésük között. Tádzsikisztán és Kirgízia igen szegény és elmaradott agrárországok, Tádzsikisztán gazdasági infrastruktúráját ráadásul teljesen tönkretette a polgárháború, amelyet máig sem sikerült teljesen kihevernie az országnak. Kirgizisztánban a szegénység dacára, a függetlenség elnyerése óta számos piaci reformot vezettek be (pl. a közép-ázsiai államok közül elsőként Kirgízia vált a WTO tagjává), az országban a gazdasági környezet ma már alapvetően liberalizált. [RASHID, 1994. 149.] Ugyanakkor a földrajzilag izolált, rendkívül nehezen megközelít-

hető Kirgízia továbbra is tőkehiánnyal és a nemzetközi befektetések elmaradásával küzd. Kirgízisztánnal összehasonlítva pont ellentétes stratégiát választott az elmúlt húsz évben Üzbegisztán, ahol a politikai vezetés a nemzetgazdaság stratégiai fontossággal bíró ágazataiban a tervutasításos rendszer, a lakosság vonatkozásában pedig a szovjet korszakot jellemző széleskörű szubvenciók fenntartására törekedett. Mindezzel egy alapvetően bezárkózó, autark irányultságú gazdaságpolitikát valósított meg [MELVIN, 2000. 86.]

A vizsgált államok közül jelenleg Kazahsztán van a legkedvezőbb gazdasági helyzetben, köszönhetően a viszonylag sikeresen levezényelt gazdasági liberalizációnak, illetve a szénhidrogén szektorba érkező, igen nagyarányú nemzetközi tőkebefektetéseknek. Kazahsztán esete különösen jó példát szolgáltat a legitimitációjukat gazdasági teljesítményükre alapozó „liberális autokráciákra”, Nazarbajev elnök pedig, bár nem tekinthető az „ázsiai értékek” olyan teoretikusának, mint Li Kuan-ju korábbi szingapúri vagy Mahatir bin Mohamed korábbi malajziai miniszterelnök [CSICSMANN, 2008. 49.], de a „fejlesztő állam” koncepciójának követésében mégis velük állítható egy sorba.

A türkmén rezsim is elsősorban gazdasági teljesítményére alapozza legitimitációját, de ez itt piaci reformok helyett, pusztán a szénhidrogén-export bevételek egy hányadának lakossági szubvenciókra (pl. ingyenes gáz és elektromos áram) fordítását jelenti. [OCHS, 1997. 342.]

Meglátásom szerint, a közép-ázsiai országokban zajló nemzet- és államépítési folyamatok sikere szempontjából a működő és versenyképes nemzetgazdaságok kiépülése kritikus jelentőséggel bír. Ebből a szempontból a vizsgált államok nemzetközi tőkevonzó képességének növelése illetve export lehetőségeinek bővítése lenne kulcsfontosságú, amelynek legfőbb akadálya az egész régió kontinentális bezártsága és a nemzetközi piacoktól való nagyfokú izoláltsága. Ennek feloldásában a regionális gazdasági együttműködésre irányuló kezdeményezések jelenthetnek valamiféle kitörése pontot, amelyek útjában viszont komoly akadályt képez, hogy a vizsgált államok nemzetgazdaságai nem komplementer jellegűek, hanem sokkal inkább versenytársai egymásnak [DOBROVITS, 2011. 13.]

A térség szénhidrogén készletei feletti ellenőrzésért folytatott nagyhatalmi „versenyfutásban” – így pl. a különféle alternatív kőolaj és gázvezeték útvonal tervek támogatásában – is tetten érhető, hogy napjainkban Közép-Ázsia ismét nagyhatalmak geostratégiai érdekeinek egyik elsőszámú ütközőzónájává vált, így egyes vélekedések szerint egyenesen a XIX. századi „nagy játszma” újjáéledésének vagyunk szemtanúi. [RASHID, 1994. 207.] A nagyhatalmak közül pillanatnyilag Oroszország pozíciói tűnnek a legszilárdabbnak, amit jól mutat, hogy Oroszország alapvetően sikerrel integrálta a közép-ázsiai országokat, az orosz dominanciájú gazdasági (pl. Eurázsiai Gazdasági Közösség) és katonai (pl. FÁK, CSTO) szövetségekbe. Az Egyesült Államok régióbeli aktivitása, 2001. szeptember 11., valamint az afganisztáni háború nyomán erősödött fel, majd a 2000-es évek de-

rekán az ún. „színes forradalmak” támogatásával tetőzött, amely révén egy új ideológiai dimenziója is megnyílt a közép-ázsiai politikai térnek.³ Az amerikainál pragmatikusabbnak jellemezhető kínai külpolitika pedig egyelőre elsősorban inkább a gazdasági pozíció-szerzésre törekszik.

A globális nagyhatalmak mellett több, regionális középhatalomként jellemezhető muszlim ország, mindenekelőtt Törökország, Irán, Pakisztán és Szaúd-Arábia is részt kér a hatalmi versengésből. Törökországnak a kilencvenes évek elején a közép-ázsiai vezető szerepéről szőtt elképzelései illúzióknak bizonyultak, ugyanakkor a demokratikus és szekuláris – bár napjainkban éppen átalakulni látszó – török modellt még most is sokan követendő példaként állítják a közép-ázsiai rezsimek elé. Irán, radikális retorikája dacára, gyakorlati Közép-Ázsia politikájában inkább óvatos pragmatizmusról tett tanúbizonyítást. Ezzel szemben Pakisztán és Szaúd-Arábia a radikális iszlamista, sőt sok esetben dzsihadista csoportosulásoknak nyújtott támogatásukkal alapvetően destabilizáló faktorként jelentek meg a régióban.

Mindezekén túl, arról sem szabad elfeledkezni, hogy a külső szereplők mellett, az egyes közép-ázsiai országok maguk is igyekeznek befolyásolni egymás politikáját (pl. Üzbegisztán már említett regionális hegemonia törekvései és beavatkozása a tádzsik polgárháborúba). Azt is szükséges kihangsúlyozni, hogy a hagyományos XIX. századi típusú nagyhatalmi versengés mellett, a nemzetközi kooperáció eddig nem tapasztalt, újszerű formái (pl. a globális dzsihadista terrorizmus elleni harc, vagy a gazdasági együttműködés terén) is nagyban befolyással vannak a közép-ázsiai államokban zajló folyamatok alakulására.

JEGYZETEK

- ¹ Sorrendben: Kirgízia és Üzbegisztán 1991 augusztus 31-én, Tádzsikisztán szeptember 9-én, Türkemenisztán október 27-én, utolsóként pedig Kazahsztán december 16-án.
- ² A SZU felszámolásáról határozó belazsevai megállapodást is a közép-ázsiai tagköztársaságok vezetőivel való előzetes konzultáció nélkül kötötték meg Jelcin orosz, Kucsma ukrán és Suszkevics belarusz elnökök.
- ³ Azonban meg kell jegyezzük, hogy az első Obama adminisztráció hivatalba lépése óta jelentős mértékben csökkent az amerikai külpolitika aktivitása a poszt-szovjet térben.

HIVATKOZÁSOK

AKINER, SHIRIN – BARNES, CATHERINE (2001): *The Tajik Civil War. Causes and dynamics*. In: *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*. (eds.

ABDULLAEV, Kamoludin & BARNES, Catherine). Conciliation Resources; London. Accord Series

CSICSMANN, LÁSZLÓ (2008): *Islám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában*. Dialóg Campus Kiadó; Budapest-Pécs

DOBROVITS, MIHÁLY (2011): *Közép-Ázsia a XXI. század elején*. Magyar Külügyi Intézet, 2011

FREEDOM HOUSE: *Nations in Transit 2010* <http://www.freedomhouse.org/images/File/nit/2010/NIT2010Kazakhstanfinalfinal.pdf>

HAGHAYEGHI, MEHRDAD (1997): *Islam and politics in Central Asia*. MacMillan Press; Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London

HEATHERSHAW, JOHN (2009): *Post-Conflict Tajikistan. The politics of peacebuilding and the emergence of legitimate order*. Routledge; London and New York

HUSKEY, EUGENE (1997): *Kyrgyzstan: the fate of political liberalisation* In: Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus (eds: Karen Dawisha and Bruce Parrott). Cambridge University Press

JONSON, LENA (2006): *Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam*. I.B. Tauris; London, New York

KHALID, ADEEB (2007): *Islam After Communism. Religion and Politics in Central Asia*. University of California Press; Los Angeles, Berkeley

MELVIN, NEIL (2000): *Uzbekistan: Transition to authoritarianism on the Silk Road*. Harwood Academic Publishers, Amsterdam

OCHS, MICHAEL (1997): *Turkmenistan: the quest for stability and control* In: Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus (eds. Karen Dawisha and Bruce Parrott). Cambridge University Press

OLCOTT, MARTHA BRILL (1997): Democratization and the growth of political participation in Kazakstan. In: *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus* (eds. Karen Dawisha and Bruce Parrott). Cambridge University Press

OLCOTT, MARTHA BRILL (2005): *Central Asia's Second Chance*. Carnegie Endowment for International Peace

OLCOTT, MARTHA BRILL (2010): *Kazakhstan: Unfulfilled Promise?* Carnegie Endowment For International Peace

RASHID, AHMED (1994): *Resurgence of Central Asia*. Oxford University Press; Karachi

RASHID, AHMED (2002): *With drawn Jihad. The Rise of Militant Islam in Central Asia*. Yale University Press; New Haven, London

ROY, OLIVIER (2001): Inter-regional dynamics of war. In: *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*. (eds.: ABDULLAEV, Kamoludin & BARNES, Catherine). Conciliation Resources; London, Accord Series

